

पिंजरों में भछली पालन

केंद्रीय समुद्री मात्रिकी अनुसंधान संस्थान
(भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद)
कोचीन - 682 018

केरल में सीबास लाटस कालकारिफर का कारीगरी पिंजरा पालन

पी.ए. विकास, टी.बी. रतीश, केंद्रीय समुद्री मात्रियकी अनुसंधान संस्थान, कोची, केरल
फादर जोनसन पंकेत, कोट्टपुरम इंटरेटड डबलपमेंट सोसैटी, ट्रिचूर, केरल

भारत में तटीय आबादी का जीविकोपार्जन मार्ग, पौष्टिक सुरक्षा और विदेशी मुद्रा कमाने के स्रोत के रूप में जलकृषि का विशेष महत्व है। हमारे विशाल पानी निकायों में पिंजरा मछली पालन (केज कल्चर) जैसे जलकृषि उपाय चालू करने से मछली उत्पादन बढ़ाया जा सकता है। मत्स्यन के अलावा या साथ जलकृषि के रूप में इसे अपनाने पर उनके जीवन स्तर में सुदार आ जायेगा। पहले ही पूर्वी एशियाई देशों में लघु पैमाने पर अगवाड़ों में किए जानेवाले पिंजरा पालन पद्धति और हाल में शुरू किए गए इने गिने पालन से एशिया के कुल समुद्री मछली उत्पादन का 80 से 90% प्राप्त होता है। देशी मछली जातियों की पकड़ में घटती दिखाई जानेवाले हाल के संदर्भ में केज कल्चर का महत्व बढ़ जाता है।

आधुनिक केज कल्चर का विकास 1950 के दशकों में केज निर्माण केलिए आवश्यक सिंथेटिक वस्तुओं के आगम से हुआ। 1980 के दशकों में पिंजरों में कई मछली जातियों का पालन हुआ। केज कल्चर का लाभ यह है कि इस में पानी का अनुकूलतम उपयोग होता है। जलीय पर्यावरण तंत्र से इसका समायोजन करने पर पानी का अनुकूलतम प्रयोग, धारा का स्वतंत्र विनियम, उच्छिष्टों का स्वयं निकास से यह पद्धति अधिक लाभकारी होता है। केजों में प्लवकी केज की स्थापना पर लोग आकृष्ट हुए हैं। दक्षिणपूर्व एशियन सी बास (लाटस कालकारिफर) को केज कल्चर केलिए पहचाना गया है। चीन, होंगकोंग, इन्डोनेशिया, मलेश्या, फिलिप्पीनस, सिंगापेर, तैयलैंड, वियतनाम और आस्ट्रेलिया में इसका पालन होता है। वर्ष 2005 में 30,970 टन सी बास के उत्पाद होने की रिपोर्ट है भारत में झींगा पालन में हुई हास ने लोगों को पिंजरा पालन की ओर आकृष्ट किया है (विजयन आदि, 2007)।

केरल में केज कल्चर का पथ प्रदर्शक

केरल में 2005-2007 की अवधि में न्यूज़िलान्ड का एक परामर्श और अनुसंधान

ਕੰਪਨੀ ASR Ltd. ਨੇ ਮਛੁਵਾਰੋਂ ਕੇ ਏਕ ਸ਼ਵਯੰ ਸਹਾਇਕ ਸੰਘ ਕੇ ਸਹਾਰੇ ਕੇਜ ਕਲਚਰ ਪਰਿਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਿਯਾ। ਕੋਟਟਪੁਰਮ, ਕੌਂਡੁਗਲ੍ਗੂਰ ਕੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਂਥਨ ਕੋਟਟਪੁਰਮ ਇੰਡਗ੍ਰੇਟਡ ਡੇਵਲਪਮੈਂਟ ਸੋਸੈਟੀ (KIDS) ਇਸਕਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਹਭਾਗੀ ਥਾ। ਰਾਜ੍ਯ ਮਾਤਿਸ਼ਕੀ ਵਿਭਾਗ (ਕੇਰਲ), ਸ਼ਕੂਲ ਑ਫ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਯਲ ਫਿਜ਼ਰੀਜ਼ (CUSAT) ਔਰ ਸੀ ਐਮ ਏਫ ਆਰ ਆਈ ਨੇ ਸਹਹਾਇਗ ਦਿਯਾ। ਏਸ਼ਿਆ ਡਵਲਪਮੈਂਟ ਅਸਿਸਟਨਸ ਫਾਸਿਲਿਟੀ (ADAF) ਕਾਰਕ੍ਰਮ ਕੇ ਅੰਦਰ ਨ੍ਯੂਜ਼ਿਲਾਨਡ ਏਜੰਸੀ ਔਰ ਇੰਟਰਨਾਸ਼ਨਲ ਐਡ (NZAID) ਨੇ ਪਰਿਯੋਜਨਾ ਕੋ ਧਨਸਹਾਇ ਦਿਯਾ। ਪੱਧਰਾਗਤ ਮਛੁਆਰੋਂ ਕੇ ਸਹਾਰੇ ਯਹਾਂ ਏਸ਼ਿਆਨ ਸੀ ਬਾਸ, ਲਾਟਸ ਕਾਲਕਾਰਿਫਰ ਕਾ ਪਾਲਨ ਕਿਯਾ। ਯਹ ਤਨਕੇ ਲਿਏ ਏਕ ਅਤਿਰਿਕਤ ਆਧ ਕਾ ਸ਼ੋਤ ਬਨ ਗਿਆ।

ਕੇਜ ਕਲਚਰ ਕੇਲਿਏ ਸਥਾਨ ਚਿਨ੍ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਜ ਕਾ ਡਿੱਜੈਨ

ਕੇਰਲ ਕੇ ਪਸ਼ਚਾਲਿਆਂ (Backwaters) ਮੌਜੂਦੀ ਪਾਨੀ ਕੀ ਗੁਣਤਾ ਅਤੇ ਗਹਰਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧ੍ਯਾਨ ਕਰਕੇ ਸਤਾਰ ਢੀਪ ਕੇ ਸਮੀਅ ਪੇਰਿਆਰ ਨਦੀ ਕੇ ਅਥੀਕੋਡ ਜ਼ਵਾਰਨਦਮੁਖ ਕੇ ਪਾਸ ਕਾ ਸਥਾਨ ਚੁਨ ਲਿਆ (ਚਿਤ੍ਰ 1)। ਨਿਮਜ਼ਚਾਰ ਕੇ ਸਮਾਂ ਯਹਾਂ ਪਾਨੀ ਕਾ ਅਚਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇਖਾ; ਗਹਰਾਈ 3 ਮੀ. ਮਾਪੀ ਗਈ। ਮਛੁਲੀ ਪਾਲਨ ਕੇਲਿਏ 5 ਮੀ x 2 ਮੀ x 2.5 ਮੀ ਆਕਾਰ ਕੇ ਪਿੰਜਰਾਂ ਕਾ ਉਪਯੋਗ ਕਿਯਾ। ਕੇਜ ਕਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਥਾਨੀਅ ਰੂਪ ਸੇ ਤੁਪਲਬਥ ਬੌਂਸ, ਨਾਰਿਯਲ ਕਾ ਖੰਬਾ, ਕਹਰ, ਅਲੂਮਿਨਿਯਮ/ਅਰਧਨ ਦੰਡ, HDPE ਨੇਟ, ਨੈਲੋਨ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇਟ, ਪਲਵਕੀ ਪਲਾਸਟਿਕ ਬਾਰੇਲ ਅਦਿ ਦੇ ਕਿਯਾ। ਕੇਜ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰਫ ਸਮੁਦ੍ਰ ਟਟ ਮੌਜੂਦ ਨਾਰਿਯਲ ਮੌਜੂਦ ਕੇਜ ਕੋ ਬੌਂਧਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਕੇਜ ਦੋ ਨੇਟਾਂ ਦੇ ਓਡਾ ਗਿਆ; ਬਾਹਰ ਮੌਜੂਦ 20 ਮਿ.ਮੀ. ਜਾਲਾਕਿ ਆਧਾਮ ਕੇ ਤੱਚ ਸਥਾਨਤਾ ਕੇ ਪੋਲਿਥੀਲੀਨ (HDPE) ਨੇਟ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ 12

ਚਿਤ੍ਰ -1 ਏਸ਼ਿਆਨ ਸੀ ਬਾਸ ਖੇਤ (ਆਕਾਸ਼ੀ ਦ੃ਸ਼ਾ)

ਮਿ. ਮੀ. ਜਾਲਾਕਿ ਆਧਾਮ ਕੇ ਨਾਇਲੋਨ ਨੇਟ ਥੇ (ਚਿਤ੍ਰ 2-5)।

ਏਸ਼ਿਆਨ ਸੀ ਬਾਸ ਸੰਤਤਿ ਉਤਪਾਦਨ, ਨਰਸੀ ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਸੰਭਰਣ

ਪਾਲਨ ਕੇ ਲਿਏ ਅਨੁਯੋਝੀ 1 ਸੇ.ਮੀ. ਆਕਾਰ ਕੇ ਪੋਨੋਂ (Fry) ਕੋ ਸੀਬਾ (CIBA), ਚੇਨੈ ਔਰ ਰਾਜੀਵਗਾਂਧੀ ਸੇਨਟਰ ਫੌਰ ਅਕਵਾਕਲਚਰ (RGCA), ਨਾਗਪਟਿਟਨਮ ਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਯਾ। ਇੰਡੋਰ ਹੈਚਰੀ ਮੌਜੂਦ ਇਨਕਾ ਨਰਸੀ ਰਿਅਰਿੰਗ ਕਿਯਾ ਗਿਆ। 1 ਟਨ ਧਾਰਿਤਾਵਾਲੇ FRP ਟੈਂਕ ਮੌਜੂਦ ਫਿਰ 4-5 ਸੇ.ਮੀ. ਕੇ ਅੰਗੁਲਿਮੀਨ (Fingerling) ਹਾਨੇ ਤਕ ਬਢਾਯਾ। ਰੋਜ ਟੈਂਕ ਕੀ ਸਫਾਈ ਕਰਕੇ 10% ਪਾਨੀ ਕਾ ਵਿਨਿਯਮ ਕਿਯਾ। ਮਛਲਿਆਂ ਕੋ ਧੀਰੇ ਸੇ ਢੁਕਨੇ ਵਾਲੇ ਨਿਕਾਰਿਤ ਖਾਦੀ (Extruded feed) ਔਰ ਕੀਮਾ ਕਿਏ ਕਚਡਾ ਮੀਨ ਸੇ ਖਿਲਾਯਾ। ਮਛਲੀ ਕੇ ਮੁੱਹ ਕੇ ਵਾਸ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੃ਤ੍ਰਿਮ ਖਾਦੀ ਟੁਕਡਾ-ਟੁਕਡਾ ਕਰਕੇ ਦਿਏ। ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਅਚਾ ਬਢਤੀ ਕੇਲਿਏ ਕਚਰਾ ਮਛਲੀ ਕੀ ਕੀਮਾ ਭੀ ਦਿਏ। ਪੋਨਾ (1 ਸੇ.ਮੀ.) ਕਾ ਅੰਗੁਲਿਮੀਨ ਤਕ ਬਦ ਜਾਨੇ ਕੋ 45 ਸੇ 60 ਦਿਵਸ ਲਗਾ। ਪਾਲਨ ਖੇਤ ਮੌਜੂਦ ਪਰਿਵਹਨ ਕਰਨੇ ਸੇ ਪਹਲੇ ਕੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਮੌਜੂਦ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਦੇਤੇ, ਪਾਲਨ ਖੇਤ ਮੌਜੂਦ ਪਹੁੰਚਨੇ ਪਰ ਪਰਿਨੁਕੂਲਨ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪਾਲਨੇ ਕੇ ਅੰਗੁਲਿਮੀਨਾਂ ਕਾ ਸੰਭਰਣ ਨਵਾਂਬਰ ਕੇ ਮਹੀਨੇ ਮੌਜੂਦ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਮੀ. 3 ਮੌਜੂਦ 2 Kg M⁻³ ਜੈਵਮਾਤ੍ਰਾ ਕੀ ਦਰ ਮੌਜੂਦ ਅੰਗੁਲਿਮੀਨਾਂ (ਕਰੀਬਨ 130 ਮੀਨ) ਕਾ ਸੰਭਰਣ ਕਰਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੌਜੂਦ ਪੇਲਲੇਟਾਕਾਰ ਖਾਦੀ (43% ਪ੍ਰੋਟੀਨ) ਸੇ ਧੀਰੇ ਖਿਲਾਤੇ ਹਨ ਔਰ ਬਾਦ ਸੇ ਸਾਫ਼ ਕਿਏ ਤਾਰਲੀ ਕੀਮਾ (ਸ਼ੀਰਧ ਵ ਆਂਤ ਨਿਕਾਲਕਰ) ਸੇ ਖਿਲਾਤੇ ਹਨ। ਮਾਹਿਕ ਗ੍ਰੇਡੀਕਰਣ ਸੇ ਸਥਾਨਤਾ ਔਰ ਪਰਿਭਕਿਤਾ ਨਿਕਾਲਨੇ ਕਾ ਸ਼੍ਰਮ ਤਹਾਤੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਮੌਜੂਦ ਦੋ ਬਾਰ ਤਾਰਲੀ ਸੇ ਖਿਲਾਨੇ ਕਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਕਾਰਧ ਆਕਾਰ ਕਾ 100% ਭਾਰ ਮੌਜੂਦ ਖਿਲਾਨਾ ਅੰਤਿਮ ਦਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਕਮ (5-8% ਭਾਗ) ਕਰਤੇ ਹਨ। ਨਿਮਜ਼ਚਾਰ ਕੇ ਸਮਾਂ ਪਾਨੀ ਗੁਣਤਾ ਪ੍ਰਾਚਲਿਆਂ ਕਾ ਦੇਖਾਵ ਕਰਤੇ ਹਨ। WQC - 24 ਮਲਟੀਪਾਰਾਮੀਟਰ ਵਾਟਰ ਕਵਾਲਿਟੀ ਮੀਟਰ ਸੇ ਪਾਨੀ ਕੀ ਲਵਣੀਅਤਾ ਔਰ ਤਾਪਮਾਨ ਕਾ ਮਾਪਨ ਕਰਤੇ ਹਨ। ਮਛਲਿਆਂ ਕੋ ਖਿਲਾਨੇ ਔਰ ਕੇਂਦਰੀਆਂ ਕੀ ਸਫਾਈ ਕੇ ਕਾਰਧ ਸ਼ਵਯੰ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਕੇ ਸਦਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਰੀ ਬਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਕਰ ਦਿਯਾ।

ਮਛਲਿਆਂ ਕਾ ਫਸਲ ਕਾਟ

ਛ: ਮਹੀਨੇ ਕੇ ਪਾਲਨਾਵਾਦਿ ਮੌਜੂਦ 55% ਮਛਲਿਆਂ ਪਕਵ ਹੋ ਗਿਆਂ। ਸਾਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਮੌਜੂਦ 600 ਸੇ 750 ਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਏ। ਸਥਾਨੀਅ ਬਾਜ਼ਾਰ

पिंजरों में मछली पालन

2

3

4

5

चित्र -2-5 स्वयं सहायक संघों द्वारा केज निर्माण करके जलावतरण करने का दृश्य

में प्रति कि.ग्राम मछली को 250 रु प्राप्त हुआ। प्राप्त आय संघ के अंगों के बीच बाँटे गए। लंबी समय तक रहनेवाले सामग्रियों से बनाने से केजों का उपयोग पुनः कर सकता है।

पिंजरा पालन में महिलाओं की भूमिका

पिंजरा पालन पद्धति आसान और घर के आस-पास होने पर महिलाएं योगदान दे सकती हैं। केज और खाद्य के निर्माण,

मछलियों का अशन, केजों की सफाई, फसल काट और विपणन में इनके सहयोग से उनकी आर्थिक स्थिति में सुधार लाया जा सकता है। इसलिए 1:2 लिंगानुपात में पुरुष व स्त्रियों को प्रशिक्षण दे दिया।

सामने आई मुख्य समस्याएं

जैव प्रदूषण

पालन के दौरान खाद्य शुक्रि (Edible oyster) हरित शंबु (Green mussel), छिकपाटी (Bivalve), समुद्री घास (Sea grass), मृदा (clay) आदि से समस्याएं हुई थी। इन जीवों ने केज के जाल में लगाकर पानी के प्रवाह में रुकावट डाला था और इस में चिपकर जीने भी लगे। बीच बीच में इसे निकाल देना पड़ता है।

मरण

शुरूआत में बहुत से जीव मर गए। निरीक्षण में व्यक्त हुआ कि सिरुलाना फ्लवियाटिस नामक एक ऐसोपोड परजीव के

चित्र -6 एशियन सीबास का प्राप्त फसल

ਚਿਤ੍ਰ-7 ਸੀਬਾਸ ਪੋਨੇ ਕਾ ਪਰਿਵਹਨ

ਚਿਤ੍ਰ-8 ਸੀਬਾਸ ਪੋਨੇ ਕਾ ਗ੍ਰੇਡੀਕਰਣ

ਚਿਤ੍ਰ-9 ਸੰਭਰਣ ਕਰਨੇ ਯਾਂਗ ਅੰਗੁਲਿਮੀਨ

ਚਿਤ੍ਰ-10 ਅੰਗੁਲਿਮੀਨਾਂ ਕਾ ਸੰਭਰਣ

ਆਕਰਮਣ ਸੇ ਐਸਾ ਹੁਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਕੇ ਦਕਿਣ ਤਟ ਮੋਂ ਇਸਕੇ ਆਕਰਮਣ ਪਰ ਪਹਲੇ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ (ਚੈਰਿਅਨ 1977, ਮਾਤ੍ਯੁ ਆਦਿ 1994), ਪਰ ਉਣਕਟਿਬੰਧੀਅ ਕੇਜ ਕਲਚਰ ਮੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਭਾਰੀ ਮ੃ਤ੍ਯੁਤਾ ਪਹਲੀ ਬਾਰ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀ ਗਈ ਹੈ (ਸਨਿਲ ਆਦਿ 2009)।

ਨਿਕਾਈ ਕਿਏ ਪੇਲਲੇਟ ਖਾਦੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ

ਭਾਰਤ ਮੋਂ ਕੇਜ ਕਲਚਰ ਕੀ ਮੁਖ ਸਮਸਥਾ ਸੰਪੂਰਕ ਖਾਦੀ ਕਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਥੀਮੀ ਗਤਿ ਮੋਂ ਢੂਕੇਵਾਲਾ ਖਾਦੀ, ਜਿਸਕਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੀ ਏਮ ਏਫ ਆਰ ਆਇ ਕੇ ਸਮੁੱਦੀ ਜੈਵ ਪ੍ਰੌਦ੍ਯੋਗਿਕੀ ਪ੍ਰਭਾਗ (MBTD) ਮੋਂ ਕਿਯਾ, ਨੇ ਆਸਾਵਹ ਪਰਿਣਾਮ ਦਿਖਾਯਾ। ਯਹ ਕਚੜਾ ਮਛਲੀ ਕੇ ਸੰਭਰਣ ਔਰ ਰਿਖਲਾਨੇ ਸੇ ਜੁਡੀ ਸਮਸਥਾਓਂ ਕੋ ਸੁਲਝਾਨੇ ਮੋਂ ਸਹਾਇਕ ਨਿਕਲਾ।

ਹਸਤਕਥਾ ਕਾ ਤੁਨ੍ਹਾਨ

ਏਸ਼ਿਯਨ ਸੀਬਾਸ ਲੋਟਿਸ ਕਾਲਕਾਰਿਫਰ ਕੇ ਪਾਲਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਜਿਤ ਕੋ ਮਾਨਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰੌਦ੍ਯੋਗਿਕੀ ਕੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਟੀਅ ਕਥੇਤ੍ਰੋਂ ਮੋਂ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਹਾਲ ਮੋਂ ਕੇਰਲ ਮੋਂ ਗਰੀਬੀ ਨਿਕਾਲਨੇ ਕਾ

ਚਿਤ੍ਰ -11 ਕੇਜ ਕਲਚਰ ਕੇ ਵਿਵਿਧ ਦ੍ਰਸ਼ਾਵ

ਜਾਪਾਨੀ ਨਿਧੀ (JPFR) ਕੇਜ ਕਲਚਰ ਕੇਲਾਏ ਪਹਚਾਨੇ ਸੰਘ (KIDS) ਕੋ ਦੇ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਤਨਕੇ ਜ਼ਾਰੀ ਏ ਵੇਵਨਾਡ ਝੀਲ ਮੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ 25 ਯੂਨਿਟਾਂ ਕੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈਂ।

